

Talesätt och ordspråk: de bilder som gömmer sig i svenskan

Berättelse

Ord som betyder något annat

Tänk dig att du står i fikarummet och en kollega säger lugnt: "Det är ingen ko på isen." Du tittar dig omkring. Det finns ingen ko, och ingen is. Ändå förstår alla andra direkt vad som menas: att det inte är någon fara och ingen brådska. Du har just stött på ett av svenskans många fasta uttryck. De är en stor, rolig och ibland förvirrande del av språket, och de säger något om hur människor i Sverige har tänkt och pratat genom tiderna.

Ordspråk, talesätt och ordstäv

Enligt Institutet för språk och folkminnen (Isof) finns det flera sorters fasta uttryck, och de hänger ihop. Ett ordspråk är ett kort och kärnfullt uttryck som förmedlar en lärdom, och som används i oförändrad form. Det betyder att man inte ändrar ordföljden eller böjningen – man säger det likadant varje gång, till exempel "Tala är silver, tiga är guld". Ett talesätt fyller ungefär samma funktion, men det är mer flexibelt: det anpassas grammatiskt efter meningen där det står, så att man får böja orden. Uttrycket "rik som ett troll" kan till exempel bli "hon är rik som ett troll". Dessutom finns ordstäv. Ett ordstäv börjar med ett citat som tillskrivs någon och slutar med en humoristisk vändning, som "Surt, sa räven om rönnbären". Det är bra att veta att gränsen mellan ordspråk, talesätt, ordstäv och idiom inte alltid är skarp, och att olika källor ibland använder begreppen lite olika.

Varför är de så svåra?

Det gemensamma för dessa uttryck är att de ofta är bildliga. Orden målar upp en bild, men betydelsen går inte att räkna ut bokstavligt, ord för ord. Bilden av kon eller ugglan står för något helt annat – "ingen fara" respektive "något misstänkt". Den som är ny i svenskan kan därför lätt missförstå dem, och då behöver uttrycken förklaras. Det är inget konstigt – även den som har vuxit upp med svenska har en gång lärt sig dem av andra. När man väl kan ett uttryck blir det ett litet fönster in i språket och kulturen, och man känner sig ofta lite mer hemma.

Kon på isen

Många svenska talesätt har bilder från det gamla bondesamhället och från naturen. Ta uttrycket "Det är ingen ko på isen". Det har en längre form som förklarar bilden: "så länge rumpan (ändan) är på land". En vanlig förklaring är att en ko vid en isbelagd sjö kunde dras tillbaka om isen brast, så länge bakdelen stod kvar på land. Då var faran liten, och man behövde inte ha bråttom. När man känner till hela bilden blir uttrycket plötsligt mer logiskt. Samtidigt bör man komma ihåg att exakt ursprung och ålder är osäkra. Det sägs att det är så, men ingen vet helt säkert, och uttrycket finns dessutom i flera varianter och stavningar.

Ugglor i mossen

Ett annat välkänt uttryck är “att ana ugglor i mossen”, som betyder att ana att något är fel eller misstänkt. Varför just ugglor? En spridd förklaring, bland annat hos Nationalencyklopedin, är att uttrycket egentligen kommer från danskans “der er ulve i mosen” – alltså “vargar i mossen”. Genom dialektalt uttal och hörfel ska “ulve” (vargar) ha blivit “ugglor” när uttrycket kom till svenskan, enligt en vanlig tidsangivelse på 1800-talet (i danskan tidigare). Det här är dock en folketymologiskt präglad förklaring, och man bör vara försiktig och inte ange årtalen som helt säkra. Sådana berättelser om varifrån uttryck kommer är ofta troliga snarare än bevisade, och därför är det klokt att skriva “en vanlig förklaring är”.

Uttryck som reser genom tiden

Till sist är det värt att veta att svenskan inte är ensam, och att ordspråk är en mycket gammal genre. Liknande uttryck finns på flera tusen år gamla sumeriska lertavlor, i Bibeln och i den fornnordiska Eddan, och många grekiska och romerska ordspråk används än i dag. I Sverige samlar och bevarar Isof svenska ordspråk och talesätt i sina folkminnesarkiv, bland annat i databasen Folke. När du börjar lära dig svenska talesätt kommer du kanske att känna igen någon bild från ditt eget språk. Det viktiga är inte hur många uttryck det finns, utan att varje uttryck bär på en liten bild och en liten bit historia – och att de blir lättare och roligare ju mer man lär sig.

Ordlista

ORD	FÖRKLARING
fast uttryck	ord som hör ihop och alltid sägs på ungefär samma sätt
ordspråk	ett kort uttryck som man säger i exakt samma form varje gång
talesätt	ett fast, ofta bildligt uttryck där man får böja orden
ordstäv	ett uttryck som börjar med ett citat och slutar med en rolig vändning
kärnfull	kort men full av betydelse
förmedla	föra vidare; lära ut något
oförändrad	likadan som förut; inte ändrad
böjning	när man ändrar formen på ett ord, t.ex. går, gick, gått
bildlig	när orden betyder något annat än de säger rakt av
bokstavlig	precis som orden säger, ord för ord
misstänkt	sådant som verkar fel; något man inte litar på
folketymologi	en spridd men osäker förklaring till varifrån ett uttryck kommer
genre	en typ eller sort av texter eller uttryck

Läsförståelsefrågor

1. Vad menar en person som säger "Det är ingen ko på isen"?
 1. Att en ko har gått ut på en sjö.
 2. Att det inte är någon fara eller brådska.
 3. Att isen är farlig och tunn.
2. Vad är skillnaden mellan ett ordspråk och ett talesätt enligt texten?
 1. Ett ordspråk används i oförändrad form, medan ett talesätt anpassas så att man böjer orden.
 2. Ett ordspråk handlar alltid om djur, ett talesätt aldrig.
 3. Ett talesätt är alltid äldre än ett ordspråk.
3. Vad kännetecknar ett ordstäv enligt texten?
 1. Det börjar med ett citat och slutar med en humoristisk vändning.
 2. Det är alltid en hel berättelse.
 3. Det innehåller alltid ordet "ko".
4. Varför kan bildliga uttryck vara svåra för den som är ny i svenskan?
 1. För att de är skrivna på ett annat språk.
 2. För att betydelsen inte går att räkna ut bokstavligt, ord för ord.
 3. För att de bara används av barn.
5. Vad betyder uttrycket "att ana ugglor i mossen" enligt texten?
 1. Att man har sett ugglor ute i naturen.
 2. Att man anar att något är fel eller misstänkt.
 3. Att man är trött och vill sova.
6. Stämmer påståendena med texten? Svara **ja**, **nej** eller **det står inte i texten**.
 1. Ordspråk är en mycket gammal genre som finns redan på flera tusen år gamla lertavlor.
 2. Gränsen mellan ordspråk, talesätt och ordstäv är alltid helt skarp.
 3. Isof samlar och bevarar svenska ordspråk och talesätt i databasen Folke.
7. Stämmer påståendena med texten? Svara **ja**, **nej** eller **det står inte i texten**.
 1. Förklaringen att "ugglor" kommer från danskans "ulve" (vargar) är säkert bevisad.
 2. Den längre formen av ko-uttrycket nämner att ändan är på land.
 3. Uttrycket om ugglorna är det vanligaste talesättet i Sverige.
8. Förklara med egna ord hur bilden i "så länge rumpan (ändan) är på land" hänger ihop med betydelsen "ingen fara och ingen brådska".
9. Texten använder uttryck som "en vanlig förklaring är" och "det sägs". Vad vill texten visa med sådana ord, och varför är det klokt att skriva så?

10. Varför kan ett talesätt vara extra svårt för en person som just har börjat lära sig svenska? Svara med stöd i texten.
11. Texten säger att uttrycken är “ett litet fönster in i språket och kulturen”. Vad tror du att texten menar med det?
12. Förklara skillnaden mellan att förstå ett uttryck **bokstavligt** och att förstå det **bildligt**, så som texten beskriver det.

Diskussionsfrågor

- Finns det ordspråk eller bildliga uttryck på ditt språk som liknar de svenska? Berätta om ett och förklara bilden bakom det.
- Texten säger att många svenska uttryck bygger på bilder från natur och djur, som kor och ugglor. Vilka bilder är vanliga i uttryck från ditt eget land – mat, väder, hav, djur eller något annat?
- Ursprunget till många uttryck är osäkert, men berättelserna sprids ändå. Varför tror du att vi gärna berättar sådana historier, och hur kan man tänka källkritiskt kring dem?
- Vad är lättast och vad är svårast med att lära sig fasta uttryck på ett nytt språk? Hur gör du själv för att komma ihåg dem?
- **Skriv (6–8 meningar):** Skriv en kort text om ett ordspråk eller talesätt från ditt eget språk som betyder något för dig. Förklara den bokstavliga bilden, vad uttrycket egentligen betyder, när man säger det och varför du tycker om det.